

Social Inclusion, Vol. 10, No. 3, 2022 (ISSN: 2183-2803)

Fragile Pronatalism? Barriers to Parenthood, One-Child Families, and Childlessness in European Post-Socialist Countries

Editors: Ivett Szalma, Hana Hašková i Judit Takács

Pronatalitetne politike i reproduktivna budućnost u kontekstualnim specifičnostima bivših socijalističkih država

Pronatal policies and the future of reproduction in the specific context of former socialist states

Ovako formulisan naslov ne odražava samo suštinu uvodnog teksta, već svih priloga objavljenih u avgustovskom broju časopisa *Social Inclusion* u 2022. godini. Taj tematski blok posvećen je rasvetljavanju niskog fertiliteta nekoliko evropskih država koje su tokom poslednje decenije 20. veka prolazile kroz transformaciju iz socijalističkog u kapitalističko društveno uređenje. Istraživači okupljeni oko ideje da se razmotri „moć“ pronatalitenih politika bivših socijalističkih država rasvetljavaju aktuelne trendove reproduktivnog ponašanja – rađanje jednog deteta i dobrovoljno odustajanje od roditeljstva unutar društvenog, političkog i ekonomskog konteksta koji su drugačiji od razvijenih evropskih država (Szalma i dr. 2022). Istraživanjem prepreka koje utiču na odluke o rađanju i oblikuju obrasce reproduktivnog modela ponašanja u ovim društvima, teži se pronalaženju odgovora u vezi sa „snagom“ pronatalitetnih politika u bivšim socijalističkim državama. On nije kvantitativne prirode,

već reflektuje spoznaju raznovrsnih pitanja, važnih sa stanovišta definisanja političkih odgovora na nizak fertilitet.

U duhu teorije druge demografske tranzicije, prihvatanje i širenje postmaterijalističkog vrednosnog sistema donosi niz promena u ponašanju i stavovima koji se tiču braka, porodice i roditeljstva, a koji se reflektuju na odluke o rađanju (Lesthaeghe i Neels 2002; Surkyn i Lesthaeghe 2004; Lesthaeghe 2010). U složenom spletu determinističkih uticaja na reproduktivno ponašanje, pojačava se važnost uticaja vrednosti kojima se pojedinci rukovode u definisanju životnih prioriteta i prihvatanja životnih stilova. Bitni aspekti postaju partnerstvo, rodni obrasci ponašanja, položaj žena i u javnoj i u privatnoj sferi, rodna ravnopravnost. Otuda potreba da se njihov uticaj rasvetli u kontekstu društvenih i demografskih specifičnosti bivših socijalističkih država kako bi se produkovala znanja potrebna radi definisanja što adekvatnijih i efikasnijih politika prema niskom fertilitetu.

Billingsley i Oláh (2022) posmatraju šta se može reći o *savremenim tendencijama u sferi partnerstva i o njihovom uticaju na fertilitet*, na temelju istraživanja u 12 država. Obuhvaćene su države centralne i jugoistočne Evrope (Bugarska, Republika Češka, Mađarska, Poljska i Rumunija) i bivše republike SSSR-a (Belorusija, Estonija, Litvanija, Rusija, Kazahstan i Gruzija). Uočene promene manifestuju se kroz kraće trajanje partnerskih zajednica usled pomeranja starosne granice za njihovo formiranje, porast nestabilnosti, kao i uzdržavanje od toga da se započne zajednički život. One su vidljive u generacijama koje su na početku tranzicionog perioda iz socijalizma ka kapitalizmu bile u životnom dobu za formiranje porodica, ali još intenzivnije su u generacijama koje su tokom 2000-ih ulazile u ovu fazu životnog toka. Zaključuje se da je dinamika partnerskih zajednica bila takva da je mogla da utiče na pad fertiliteta, uprkos tome što je u bivšim republikama SSSR-a nastupio nešto kasnije nego u državama centralne i jugoistočne Evrope.

Koje strukturne prepreke deluju u izabranim državama? Šta je sa uticajima motivacionih i situacionih faktora koji se prepoznaju na mikro nivou?

Na temelju statističke analize relevantnih demografskih izvora, Šprocha (2022) je na primeru Slovačke istraživala reproduktivno ponašanje generacija žena koje su tokom perioda društvene transformacije bile u godinama u kojima se realizuje najveći deo rađanja. Negativan uticaj nepovoljnih socioekonomskih uslova života i nedovoljno razvijenog institucionalnog okvira reflektovao se kroz širenje obrasca rađanja jednog deteta među ženama čiji je reproduktivni period započeo neposredno pre tranzicije društvenog sistema. Snažan uticaj pogoršanih ekonomskih uslova usled sloma socijalizma podvučen je

činjenicom da u generacijama koje su nešto kasnije ušle u reproduktivni period nije registrovano dalje pomeranje starosne granice početka rađanja. Međutim, problem „rehabilitacije“ rađanja drugog deteta nije prevaziđen i rezultat je značajan pad fertiliteta. Takođe, očekuje se nastavak širenja dobrovoljnog odustajanja od roditeljstva u generacijama koje su početkom 2000-ih ušle u reproduktivni period. Uzroci pesimizma u pogledu mogućnosti „oporavka“ rađanja stoje u potcrtavanju važnosti delovanja prepreka koje proizilaze iz dominacije rodni stereotipa i tradicionalnog odnosa prema zaposlenosti žene, a koji podrazumeva očekivanja da je primarno angažovanje žena u podizanju dece i u porodičnim obavezama.

Istražujući uticaj *formalne i neformalne brige o deci* na rađanje drugog deteta u Belorusiji, Ishchanova (2022) zaključuje da pozitivan uticaj ima jedino kombinacija ove dve opcije jer se to pokazuje kao najefikasniji način snižavanja oportunističkih troškova roditeljstva. Međutim, starost prvog deteta slabi ovu statističku vezu. Takođe, postoje neke osobenosti s obzirom na sociodemografske karakteristike. Verovatnoća postojanja namere da imaju drugo dete veća je kod muškaraca nego kod žena, usled ženskog iskustva „dvostruke“ opterećenosti. Izgledi da realizuju nameru da imaju drugo dete u većoj meri su registrovani kod onih sa srednjim nego sa nižim obrazovanjem, dok među visokoobrazovanim postoji takođe pozitivna veza, ali ona nije statistički značajna. Nije utvrđeno postojanje veze nameravanog rađanja drugog deteta sa zaposlenošću i visinom dohotka. Dva puta veće šanse postoje kod onih koji imaju decu uzrasta od 3 do 6 godina nego kod ispitanika sa mlađim detetom. Takođe, među ispitanicima koji su imali 36 ili više godina manja je verovatnoća

postojanja namere da imaju drugo dete. Shodno ovim nalazima, osporava se neoklasični pristup pronatalitetne politike u Belorusiji koji težište stavlja na ulogu žene u podizanju dece. Takav pristup u kombinaciji sa nedostatkom razvijenosti i dostupnosti formalne brige o deci smatraju se ključnim preprekama za realizaciju namera da imaju dvoje dece.

Koje su to *motivacione i situacione determinante* percipirane kroz pozitivne i negativne strane roditeljstva u Poljskoj, a za posledicu imaju pojavu bezdetnosti (Mynarska i Brzowska 2022). Šta su oni koji nisu realizovali svoju roditeljsku ulogu (bilo da je duže odlažu ili da su definitivno od toga odustali) uočili kao prepreke, a šta kao benefite roditeljstva, imajući u vidu iskustva onih koji su već roditelji? Rezultati istraživanja govore da je veza između percepcije pozitivnih i negativnih implikacija roditeljstva sa namerom da nemaju decu u određenoj meri uslovljena obrazovanjem, zaposlenošću, materijalnom situacijom u domaćinstvu i veličinom mesta u kojem žive. Zaposlene žene češće su iskazivale sklonost ka tome da ostanu bez dece nego one koje su se još uvek obrazovale ili koje su bile nezaposlene. Nivo obrazovanja je imao većeg uticaja kod muškaraca, a on se ispoljio kao i kod žena tako što su se oni koji su imali niže od visokog obrazovanja češće iskazivali nameru da nemaju decu. Kod žena je veličina naselja u kojem žive bila veći faktor diferenciranosti koja se ispoljila kroz to da je među onima iz gradskih naselja i velikih gradova namera da nemaju decu bila zastupljena u većoj meri nego kod onih iz seoskih i prigradskih naselja. Važnost motivacionih faktora potvrđena je time što su oni koji su procenjivali da je „cena“ roditeljstva niska značajno ređe iskazivali nameru da ostanu na tome da nemaju decu nego oni koji su procenjivali visoke „troškove“

roditeljstva. Motivacioni faktori oblikuju želju pojedinca za ili protiv roditeljstva, dok situacioni jačaju ili ograničavaju ovu želju kroz ono što je formulirano kao namere. Oni koji su skloni tome da definitivno nemaju decu imali su nisko sagledavanje prednosti roditeljstva, što je i glavni faktor takve njihove namere. Pokazalo se da opažanje visoke cene rađanja ima veoma važnu ulogu kod žena, ali oslanjanjem na neka druga istraživanja podvlači se da je razmatranje oportunitih, ali i finansijskih troškova roditeljstva, sve prisutnije i među muškarcima. Žene su „cenu“ roditeljstva percipirale kroz teškoće u kombinovanju materinstva i rada, probleme trudnoće i rađanja i kroz ograničenja u realizaciji profesionalne karijere i razvoja. Zaključuje se da su registrovane promene vezane za bezdetnost pre svega na nivou namera, dok još uvek nisu u većoj meri raširene na nivou ponašanja. Takođe, podseća se i na istraživanje koje je potvrdilo da se prioriteti i ocene dostupnosti resursa menjaju sa starošću. Kakvi su demografski efekti? Ne može se odgovoriti sa većim stepenom pouzdanosti, bez uvida da li se promene mogu odvijati u smeru širenja ili smanjivanja percepcije negativnih implikacija i visokih troškova roditeljstva.

Autori tri teksta konkretnije ispituju *rodni aspekt reproduktivnog ponašanja*. Njihova istraživanja su usmerena ka različitim pitanjima, a odnose se na specifičnosti rodnih uloga kao bitnih faktora odluka o roditeljstvu.

Na temelju intervjua sa muškarcima koji su bili u kasnim 20-im i ranim 30-im kada su počele promene u mađarskom društvu, a nisu su se ostvarili kao roditelji i ako su već u 50-im, ukazuje se da se bezdetnost desi i onima koji nisu imali nameru da nikada ne realizuju i svoju roditeljsku ulogu (Szalma i Takács 2022). Glavnim uzrocima „nedobrovoljnog“

odustajanja od toga da imaju dete smatraju se faktori socioekonomske i kulturnološke prirode. Posebno je istaknuto da forsiranje obrasca muškarac – hranilac porodice, u tranzicionim uslovima mađarskog društva nije imao pozitivan uticaj na reproduktivno ponašanje muškaraca. Takođe je ukazano da nivo obrazovanja pospešuje različite razloge koji za efekat imaju kontinuirano prolongiranje koje najčešće implicira i negativnu odluku. Kod onih koji su stekli visoko obrazovanje izraženiji su subjektivni efekti i oni su izloženi različitim izborima koji su im se u jednom trenutku činili povoljnijim opcijama kako u pogledu ličnih ambicija, tako i životnog standarda. Muškarci koji su imali niže od visokog obrazovanja i oni koji su bili iz neurbanih mesta ograničenja su češće videli u ekonomskim uslovima i finansijskim teškoćama obezbeđivanja uslova u vezi sa čuvanjem dece.

Prepreke i barijere koje se tiču reproduktivnog ponašanja žena vezane su za mogućnosti ublažavanja konflikta između privatne i javne sfere. Uspostavljanje balansa između porodičnih obaveza sa položajem žene van porodice nije jednoobrazno i može se dovesti u vezu sa obrazovanjem, profesijom, kao i sa socijalnom pripadnošću.

Istraživanje sprovedeno među studentkinjama doktorskih studija iz STEM oblasti, u Mađarskoj je potvrdilo snažne barijere koje su proizvod neoliberalne organizacije univerziteta kojom se favorizuju uslovi koji nisu pogodan okvir za materinstvo (Paksi, Nagy i Tardos 2022). Zahtevi koji se stavljaju pred istraživače i uslovi izgradnje profesionalne karijere percipiraju se kao ograničenja za odluke o rađanju, a eventualna realizacija materinstva vidi se kao prepreka profesionalnoj karijeri. Otuda je odlaganje odluke da postanu majke jedan vid strategije među ovom grupom studentkinja doktorskih

studija, mada i među njima postoji manja različitost. Doktorantkinje iz oblasti hemijskog inženjeringa bile su sklonije namerama da ipak jednom postanu i majke, nego njihove kolegice iz oblasti elektronike i elektrotehnike. Otuda se ističe jačina uticaja prepreka koje proizlaze iz zahteva u vezi sa karijerama u STEM oblastima, koji se smatra jačim nego što su negativni uticaji mogućnosti usklađivanja porodice i profesije, mada ni u ovom pogledu prepreke nisu beznačajne. Skrenuta je pažnja da su žene koje imaju decu u manjoj meri uspele da uspostave ujednačeniju podelu poslova unutar domaćinstva nego one koje nisu imale decu.

Kakvoj strategiji su pribegle mlade pripadnice srednjeg sloja u Rusiji? „Pragmatični individualizam“ je njihova najoptimalnija opcija postavljanja između neoliberalne ideologije individualizma i samoproduktivnosti, na jednoj, i konzervativne rodne ideologije u pogledu porodice i fertiliteta, na drugoj strani (Shpakovskaya i Chernova 2022). Reproductivno ponašanje odvija se kroz standarde koji su u skladu sa njihovom socijalnom pripadnošću kako u pogledu ličnog ostvarenja i ambicija, tako i u pogledu podizanja i čuvanja dece. Mlade žene (do 35 godina starosti) su razvile svoj koncept koji im omogućava da se suoče sa preprekama koje ugrožavaju stabilnu zaposlenost, ali i da predstave ugroženost svojih pozicija u tom pogledu, dok su u privatnoj sferi savladale bračne nestabilnosti. One su pronašle praktičnu strategiju, kada mere podrške nisu konzistentne sa stvarnim troškovima životnog stila srednje klase. Njihov pristup se vidi kao vrsta kolektivne strategije žena srednjeg društvenog sloja, a cilj je uspostavljanje balansa tako što se beneficije koje nude pronatalitetne politike koriste tako da održavaju klasni životni stil koji je vidljiv i u načinu podizanja dece.

Da li i kakve promene se odvijaju na nivou stavova u vezi sa fenomenom bezdetnosti koje imaju uticaja na reproduktivno ponašanje? U slučaju Bugarske uviđa se značajan porast raširenosti neutralnih i blag rast pozitivni stavova, za razliku od negativnih čija se zastupljenost smanjuje, što se vidi kao pokazatelj uspostavljanja drugačijeg odnosa prema roditeljstvu (Dimitrova i Kotzeva 2022). One se smatraju posledicama oblika ponašanja svojstvenih Drugoj demografskoj tranziciji, ali i širenja percepcija socijalnih rizika i barijera ka roditeljstvu. Takođe, veće prihvatanje je i odraz nepovoljnih ekonomskih okolnosti i prilagođavanje stavova ekonomskoj neizvesnosti, siromaštvu i socioekonomskim teškoćama koje doživljavaju mlade generacije. Socijalnim rizicima se smatraju i partnerstvo i roditeljstvo, jer se u uslovima širenja različitih vidova neizvesnosti povećava opreznost prema svemu što se smatra „rizičnim“ sa stanovišta ulaganja i što implicira ličnu odgovornost. Ukazuje se da je sve raširenije shvatanje da rađanje i roditeljstvo podrazumevaju lične izbore i privatne odluke.

&

Tekstovi objavljeni u časopisu *Social Inclusion* privlače pažnju kao izvor saznanja o relevantnim uzrocima niskog fertiliteta u državama koje imaju drugačiji put razvoja od razvijenih evropskih demokratija. Oni skreću pažnju na aktuelne trendove u sferi reproduktivnog ponašanja i na taj način podvlače koliko je važno da se politike prema niskom fertilitetu definišu u tim okvirima. Pored toga pokazuju kako se u kontekstu društvenih specifičnosti bivših socijalističkih država uspostavljaju modeli ponašanja, rađanje jednog deteta i bezdetnost, „najodgovorniji“ za pad fertiliteta i veoma niske stope rađanja.

Razotkrivaju se uzroci kako bi se razumelo da li je i na koji način je moguće preduprediti njihovo intenzivnije širenje.

Pored pojedinačnog, zajednički doprinos objavljenih tekstova je u tome što prepoznaju važnost politika prema niskom fertilitetu, ali uz jasno prisustvo stava da su rađanje, podizanje male dece, majčinstvo i očinstvo pitanja koja se tiču pojedinca i njegovog privatnog života. Kao spona između potrebe za političkim odgovorom i nužnosti da se poštuju lične slobode i individualni izbori jeste to da ograničenja za odluke o nameravanom reproduktivnom ponašanju potiču iz društvenog konteksta, ekonomskih uslova i kulturnih normi. Na temelju empirijskih i kvalitativnih naučnih istraživanja, tražanje za odgovorom na pitanje o „snazi“ i „moći“ pronatalitetnih politika u bivšim socijalističkim državama prepoznaje realna ograničenja, a iskustva u vezi sa usklađivanjem obaveza roditeljstva sa onima koje se tiču posla i profesije postavljaju se u centar pažnje sa stanovišta politika prema niskom fertilitetu. Rešenja za ove izazove zavise od kontekstualnih specifičnosti, uvažavajući osnovne principe savremenih pronatalitetnih politika (Szalma i dr. 2022). To ne znači suprotstavljanje individualizaciji i slobodi izbora u donošenju odluke o tome da li će imati dete, kada i koliko dece će imati, već znači pospešivanje „reproduktivne autonomije“ i redukovanje neželjenih ponašanja.

Ankica Šobot 

Centre for Demographic Research, Institute of Social Sciences, Belgrade, Serbia

Correspondence:

Ankica Šobot, Institute of Social Sciences,
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia

Email:

ankica.sobot@gmail.com

LITERATURA

- Billingsley, S., & Oláh, L. (2022). Patterns of Co-Residential Relationships Across Cohorts in Post-Socialist Countries: Less Time for Childbearing? *Social Inclusion*, 10(3), 87–99. <https://doi.org/10.17645/si.v10i3.5201>
- Dimitrova, E., & Kotzeva, T. (2022). Contested Parenthood: Attitudes Toward Voluntary Childlessness as a Life Strategy in Post-Socialist Bulgaria. *Social Inclusion*, 10(3), 172–183. <https://doi.org/10.17645/si.v10i3.5065>
- Ishchanova, K. (2022). Home Alone: Exploring Childcare Options to Remove Barriers to Second Childbearing in Belarus. *Social Inclusion*, 10(3), 112–123. <https://doi.org/10.17645/si.v10i3.5223>
- Lesthaeghe, R. (2010). The Unfolding Story of the Second Demographic Transition, *Population and Development Review*, 36(2), 211–251. <https://www.jstor.org/stable/25699059>
- Lesthaeghe, R., & Neels, K. (2002). From the First to the Second Demographic Transition: An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*, 18, 325–360. <https://doi.org/10.1023/A:1021125800070>
- Mynarska, M., & Brzozowska, Z. (2022). Things to Gain, Things to Lose: Perceived Costs and Benefits of Children and Intention to Remain Childless in Poland. *Social Inclusion*, 10(3), 160–171. <https://doi.org/10.17645/si.v10i3.5377>
- Paksi, V., Nagy, B., & Tardos, K. (2022). Perceptions of Barriers to Motherhood: Female STEM PhD Students' Changing Family Plans. *Social Inclusion*, 10(3), 149–159. <https://doi.org/10.17645/si.v10i3.5250>
- Shpakovskaya, L., & Chernova, Z. (2022). How the Everyday Logic of Pragmatic Individualism Undermines Russian State Pronatalism. *Social Inclusion*, 10(3), 184–193. <https://doi.org/10.17645/si.v10i3.5272>
- Surkyn, J., & Lesthaeghe, R. (2004). Value Orientations and the Second Demographic Transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe: An Update. *Demographic research*, Special Collection 3, 45-86. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2004.S3.3>
- Szalma, I., & Takács, J. (2022). Exploring Older Men's Pathways to Childlessness in Hungary: Did the Change of Policy Regime Matter? *Social Inclusion*, 10(3), 138–148. <https://doi.org/10.17645/si.v10i3.5248>
- Szalma, I., Hašková, H., Oláh, L., & Takács, J. (2022). Fragile Pronatalism and Reproductive Futures in European Post-Socialist Contexts. *Social Inclusion*, 10(3), 82–86. <https://doi.org/10.17645/si.v10i3.6128>
- Šprocha, B. (2022). Growing Childlessness and One-Child Families in Slovakia in the Shadow of Fragile Pronatalism. *Social Inclusion*, 10(3), 100–111. <https://doi.org/10.17645/si.v10i3.5227>